

Євгенія СТОРОХА,
 провідний науковий співробітник
Валентина СКРИЛЬ,
 старший науковий співробітник
 Полтавського
 літературно-меморіального
 музею Івана Котляревського

«ПОЛТАВИ ТИХОЇ КОРОНА»

*До 110-річчя відкриття пам'ятника
 Іванові Котляревському в Полтаві*

І сьогодні на одній із центральних вулиць історичної Полтави, що називалася колись Протопопівським бульваром, стоїть пам'ятник Іванові Петровичу Котляревському. З величного постаменту, ніби живий, звертається він крізь віки до нас зі своїм мудрим напучуванням:

Де згода в сімействі,
 Де мир і тишина,
 Щасливі там люди,
 Блаженна сторона.

Цей пам'ятник добре відомий кожному полтавцеві. Цьогоріч 12 вересня виповнюється 110 років від дня його відкриття. Та перш ніж постати перед земляками, йому довелося подолати немало політичних і бюрократичних перепон.

Сподіваємося, що тобі, шановний читачу, буде цікаво озирнутися на століття в минуле і простежити цей нелегкий шлях.

Сама ідея спорудження пам'ятника першому українському поетові пов'язана з упорядкуванням його могили і припадає десь на 80-ті рр. XIX ст.

Наближався 1898 рік – столітній ювілей української літератури, а могила її зачинателя, похованого на старому міському кладовищі, була занедбана. Надгробок, установлений на могилі невдовзі по смерті Котляревського його другом і сусідом П.Стеблїним-Камінським, потроху обсіпався та руйнувався.

Переймаючись такою ситуацією, 10 січня 1881 р. гласний (за сучасним означенням – депутат міської ради) Алексенко звернувся до Полтавської міської управи із заявою, де, описавши справжній стан могили поета, висловлював надію, що кожен, кому відомі твори Котляревського, не залишиться байдужим до впорядкування його могили і цим гідно вшанує пам'ять славетного українця.

Однак прогресивно налаштована інтелігенція ставила питання значно ширше. Добре усвідомлюючи цінність і значення творчої спадщини І.Котляревського, вона прагнула гідно відзначити соті роковини «Енеїди» – твору, який започаткував новий

етап розвитку українського письменства. І саме в цей час надзвичайно актуально постало питання про спорудження пам'ятника поетові в його рідному місті. «Сумний факт, – писав М.Дмитрієв у статті «До історії відкриття пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві», – минуло ціле століття існування української літератури, і на всьому широкому просторі, де розкинулось 23 мільйони малоросійського населення, жоден письменник не був пошанований таким звичним, всесвітньо прийнятим способом – постановкою пам'ятника».

Починаючи з 90-х рр. XIX ст., шляхетна справа стрімко набирає обертів. Влаштовуються спектаклі, народні гуляння, кошти від яких перераховуються на спорудження пам'ятника.

У березні 1894 р. Полтавська міська дума вийшла із клопотанням до імперського уряду про офіційний дозвіл збирати пожертви на пам'ятник у межах Полтавської та Чернігівської губерній. Понад рік урядовці не відповідали, та ось наприкінці серпня 1895 р. міську думу було повідомлено про урядовий дозвіл збирати кошти, проте лише в межах Полтавської губернії. Коли ж Чернігівська дума окремо звернулася за дозволом, їй

було відмовлено.

Незважаючи на обмеження й усілякі заборони, кошти надходили з відусіль. У перший же рік зібрали 6 тисяч карбованців. У пожертвах на пам'ятник узяли участь 7 тисяч осіб, переважну більшість яких становили селяни й козаки – 3880 осіб. Загальна сума народних пожертв склала 11 798 карбованців 67 копійок. Найбільше коштів надійшло з Києва і Санкт-Петербурга. Хтось може здивуватися такій високій активності петербуржців, та дивного тут нічого немає, адже російський читач ознайомився з «Енеїдою» ще тоді, коли вона через свою велику популярність мандрувала Україною та Росією в сотнях рукописів. Утім і три перші видання поеми вийшли саме в Північній Пальмірі. До того ж там традиційно активною і численною була українська діаспора, і це, мабуть, найголовніший чинник.

Робота йшла успішно, і все нібито вказувало на те, що до столітнього ювілею «Енеїди» пам'ятник прикрашатиме одну з полтавських вулиць. Однак у 1896 р. справа різко загальмувалася. В урядових колах почав згасати інтерес до пам'ятника. Причину таких змін громадськості ніхто не пояснював.

Насправді все було просто: міська управа надіслала на затвердження до Петербурга ухвалу про спорудження пам'ятника Котляревському в Полтаві. Два роки звідти не було жодної звістки, і в Полтаві це сприйняли як згоду. Та ось петербурзький чиновник М.Соловійов, який виконував обов'язки начальника Головного управління друку, відповів листом, сповненим сарказму, де обґрунтував недоцільність створення пам'ятника поетові: мовляв, «пам'ять про Котляревського дорога лише небагатьом ревнителю малоросійського наріччя, яке досі не має літератури, бо не можна ж надавати серйозного значення тоненькій книжці не в міру прославлених віршів Шевченка чи декількох оповідань Марка Вовчка». Облудне чиновницьке твердження про те, що ніякої української літератури не існує, ставило під сумнів саму можливість увічнення пам'яті українських письменників встановленням монумента.

Невдоволення М.Соловійова спричинив не лише факт будівництва пам'ятника, а й вибір місця, на якому планували його встановити. Крім того, він писав: «Не Гоголь і не Петро Великий, на думку Полтавської управи, повинні прикрасити Полтавську площу, а письменник, який уперше надрукував сміхотворну переробку класичної поеми, що свідчить хіба що про поганий смак творця».

Цього виявилось досить, аби губернська управа повернула все навспак. На одному із засідань навіть прозвучала пропозиція замість пам'ятника звести будинок для освітньої мети, назвати його іменем поета, і це, мовляв, стане найкращим пам'ятником Котляревському. Зволікання призвели до того, що до запланованої дати пам'ятника не було споруджено.

На щастя, бюрократичні перепони не стали на заваді передовій громадськості, яка жодних компромісів не приймала. Видатний скульптор, дійсний член Академії мистецтв Л.Позен безкоштовно виготовив проект пам'ятника, архітектор О.Ширшов так само на добродійних засадах виконав проект постаменту, А.Певний узявся за втричі дешевшу ціну виготовити п'єдестал. Результат їхніх творчих зусиль перевершив усі очікування. Пам'ятник І.Котляревському – це справжній шедевр українського монументального мистецтва. На високому гранітному постаменті встановлено бронзове погруддя поета. У нижній частині п'єдесталу, з трьох боків, вмонтовано бронзові барельєфи роботи Л.Позена, що тематично відповідають творам І.Котляревського. Центральна композиція «Троянці» ілюструє підготовку до спуску човна на море після спалення Трої. Праворуч – закарбований у камені сюжет «Тетяна, Москаль та Финтик»: Тетяна сидить біля столу, Финтик навпроти, до хати входить москаль в уніформі часів Олександра І. Ліворуч розміщено горельєф «Наталка, возний і виборний» – Наталка з відрами на коромислі біля кладки, поряд із нею возний, за деревом стоїть виборний Макогоненко. На задньому плані горельєфа виразно видно деталізацію споруд Полтавського Соборного майдану з величним Святоуспенським собором і дзвіницею, за якими притулилася крихітна хата самого І.Котляревського – мініатюрна об'ємна копія з акварелі Т.Шевченка 1845 р.

Спостережливий та уважний поціновувач мистецтва обов'язково відзначить винятковий професіоналізм скульптора в роботі з образами-типажами, рідкісну природність розміщення їх в образних автором композиціях, зрівноваженість пропорцій, масштабів тощо.

Виявляється, прототипом Наталки Полтавки в роботі Л.Позена була Тетяна Олександрівна Абаза (1883–1971), племінниця скульптора по лінії дружини. Про це згадує у своєму «Родословії» протоієрей Алексій Скала: «Під час створення барельєфа зі сценою з “Наталки Полтавки” для ліплення фігури самої Наталки Позенові позувала моя прабабуся, Тетяна Олександрівна, – небога дружини скульптора. Моя бабуся, донька Тетяни Олександрівни, завжди казала, що Позенові вдалося цілком портретно зобразити прабабусю на цьому барельєфі – вона вийшла схожою навіть у незначних нюансах».

Долю позенівської Наталки (так само, як і реальної) не можна назвати безхмарною. Пам'ятник пережив неущкодженем безкінечну зміну влад у 1917–1919 рр., німецьку окупацію 1941–1943 рр. А в ніч на 25 грудня 2007 р. горельєф «Наталка, возний і виборний» безслідно зник. Майстерно вико-

нана заслуженим художником України М.Цисем копія заповнила місце викраденого горельєфа, однак надія на те, що оригінал буде знайдено, згасає з кожним днем.

Повертаючись до історії відкриття пам'ятника, зазначимо, що обговорення місця для нього тривало довго. Після згаданого листа петербурзького чиновника стали ширитися чутки про те, що на Петровській площі зведуть пам'ятник Петрові І. Увічнити І.Котляревського запропонували на Протопопівському бульварі або деінде. У місцевій пресі з цього приводу велася громадська дискусія, до якої долучився наш видатний земляк Панас Мирний. Він твердо обстоював позицію, що пам'ятник батькові української літератури має стояти на головній площі міста. Та переважив бюрократичний припис. На це рішення Панас Мирний відгукнувся віршами «Жалібна супліка на той світ Іванові Петровому сину Котляревському...» та «Одклик з того світу Івана Петрового сина Котляревського...», висловлюючи своє обурення рішенням місцевої влади.

Прикрощі на цьому не скінчилися. Міністерство внутрішніх справ заборонило карбувати написи на пам'ятнику українською мовою, посилаючись на те, що «вживання малоросійського наріччя у друці дозволено лише для літературних творів та архівно-історичних документів».

Нарешті в серпні 1903 р. будівництво монумента завершилося. На 12 вересня (30 серпня за старим стилем) призначили його урочисте відкриття, яке перетворилося на велике національне свято. Воно відбулося з нечуваним для провінції розмахом. До Полтави прибуло багато гостей, серед яких М.Кочубинський, В.Стефаник, Леся Українка, Олена Пчілка, М.Старицький, Г.Хоткевич, М.Лисенко, Б.Грінченко, П.Житецький, В.Самійленко, Х.Алчевська.

Справжнім відкриттям для гостей свята стала 111-річна Варвара Федорівна Лелечиха, яка замолоду служила в І.Котляревського, ведучи хатне господарство. Попри поважний вік вона зберегла ясний розум, добру пам'ять і ділилася спогадами про письменника.

Плідно потрудилося тоді полтавське земство, аби святкування пройшло на якнайвищому рівні. У земській залі влаштували першу Всеукраїнську художню виставку, на якій експонували твори

С.Васильківського, О.Сластьона, П.Мартиновича, А.Ждахи, В.Волкова, В.Кричевського, Г.Мясоєдова, Г.Цисса, М.Ярошенка та ін. Відомий полтавський фотограф Й.Хмелевський демонстрував світлини з краєвидами Полтави, Диканьки, фото-портрети М.Кропивницького, Г.Мясоєдова, М.Садовського в ролі Б.Хмельницького, П.Саксаганського в ролі Богуна тощо. Особливу увагу відвідувачів на цій виставці привернули ілюстрації до «Енеїди» художника П.Мартиновича.

На жаль, свято було затьмарене тим, що на урочистому зібранні полтавський міський голова В.Тригубов заборонив виголошувати промови українською мовою. Тоді на знак протесту гості покинули залу, навіть ті, хто збирався виступати російською. Ця історія набула широкого розголосу не тільки в українській, а й у російській і польській пресі.

31 серпня 1903 р. відбулося літературно-музичне свято в Будинку для освітньої мети імені М.Гоголя. Денна програма почалася виступом М.Садовського, який прочитав вірш Т.Шевченка «На вічну пам'ять І.П.Котляревському». Звучали вокальні номери з «Наталки Полтавки», об'єднаний київсько-полтавський хор виконав кантату М.Лисенка, присвячену І.Котляревському.

Потім для гостей свята у найкращому ресторані «Монголія» було влаштовано урочистий обід, меню якого склав Панас Мирний. «Карта обіду вічної пам'яті І.П.Котляревського» повідомляє про страви, запропоновані гостям: «борщ до шпундрів з буряками, юшка з пиріжками, келебердянська осятрина з підливою, пелюстки до смальцю з сухарями, сухарний горох, різна дичина до соку, заморожена молошна каша з київськими смаженими горіхами і полтавськими пундиками; трунки (напої): медведики, пунші, Анхизова чекалдиша».

Увечері того ж дня в театрі йшла «Наталка Полтавка» за участю М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Садовського, Л.Ліницької та інших відомих акторів. Після повторного виконання кантати М.Лисенка вечір було завершено апофеозом – Котляревського увінчали Славою в оточенні його героїв.

Так закінчилися дводенні урочистості з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському, яке газета «Полтавський вісник» назвала «святом духу і мислі», святом торжества «одухотвореного людського слова».

Ні, не пам'ятник Слави, що протягом століть символізував міць і велич Російської імперії, а скромний, але прекрасний своїми формами і «внутрішнім змістом» пам'ятник Котляревському є вирішальним у плані визначення Полтави як міста духовності і культурного відродження.

Петро ПОТАЧ